*EĞİTİMDE YENİ YAKLAŞIMLAR DERGİSİ*
*Journal of New Approaches in Education*

*Cilt 4/Sayı 1 2021, s. 1-17*

*Makale Bilgisi/ArticleInfo*
*Geliş/Received: 11.03.2021 Kabul/Accepted: 29.06.2021*

# ÇOCUKLUK VE SANAT TERAPİSİ

Fatma Ülkü YILDIZ[1]

## ÖZET

İnsanoğlu doğduğu andan itibaren duyuları aracılığı ile hayata tutunmaya çalışır. Yapabildikleri ya da yapamadıkları sadece kendi kararları ile alakalı değildir. Bebeklik döneminden başlayarak duyusal ve duygusal hassasiyetin azaldığı bir ömür geçirir. Kendimiz olduğumuz her şey hayatımızın ilk yıllarında kazanılmaktadır. Sanat ile yapılan uygulamalar erken çocukluktan, ergenlik sonuna kadar geçen süreçte terapi özelliği taşıyabilir. Bir sanat etkinliğinin terapi olabilmesi için çocukların gelişim dönemlerini, birbiri içine geçen gelişim alanlarını ve bu alanların gelişim özelliklerini bilmek yetmez. Çocuğun yakın çevresini oluşturan yetişkinlerin çevreyi düzenleyici, sağlıklı etkileşimli iletişim sağlayıcı önemli görevleri vardır. Bu araştırmanın amacı; çocukluk döneminin kritik yönleri, çevre, o çevreyi oluşturan çocuğa yakın yetişkinlerin görevleri ve uygun çevrede sanat uygulamalarının onarıcı ve koruyucu gücü vurgulanmıştır. Sonuçta; çocukların gelişim ihtiyacı dikkate alınarak sanat uygulandığında psikolojik destek sürecine önemli ve anlamlı katkılar sağlayabileceği, bunun yanı sıra avantajları, sınırlılıkları ve özellikle etik konularına ilişkin uygulama süreçleri ile ilgili standart protokollerin oluşturulması gerektiği bu konuda daha fazla kanıta dayalı araştırmalar yapılmasının önemli olduğunu ortaya koymuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Çocukluk, Sanat, Terapi, Çevre

# CHILDHOOD AND ART THERAPY

## ABSTRACT

Human beings try to hold on to life through their senses from the moment they are born. What they can or cannot do is not just about their own decisions. Starting from infancy, she/he spends a life in which sensory and emotional sensitivity decreases. Everything we are ourselves is gained in the first years of our lives. Practices made with art can have therapeutic properties in the period from early childhood to the end of adolescence. In order for an art activity to be a therapy, it is not enough to know the developmental periods of children, the developmental areas that intertwine and the developmental characteristics of these areas. The adults who make up the child's immediate environment have important duties to regulate the environment and to provide healthy interactive communication. The purpose of this research; Critical aspects of childhood, the environment, the duties of the adults close to the child who make up that environment, and the restorative power of art practices in the appropriate environment are emphasized. After all; Considering the development needs of children, it has revealed that when art is applied, it can make significant and meaningful contributions to the psychological support process, as well as its advantages, limitations and the need to establish standard protocols on implementation processes, especially on ethical issues, and it is important to conduct more evidence-based research on this subject.

**Keywords:** Childhood, Art, Therapy, Environment

[1] Dr. Öğ. Üyesi. Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, e mail: fulkuyildiz@selcuk.edu.tr.
ORCİD No: 0000-0002-1164-515X

## 1. GİRİŞ

Bebeklik ve çocukluk insanın yaratıcısıdır. Kendimiz olduğumuz her şey hayatımızın ilk iki yılında çocukluğumuz tarafından yaratılmıştır "(Montessori, 2015.a.:6). Derin yaralar ve işlenmeyen anılar savunmasız olunan çocuklukta oluşmaktadır (Shapiro, 2012: 50). Fiziksel ve zihinsel tüm hastalıklarda, bebeklik döneminde meydana gelen olayların önemi artık kabul edilmektedir. Montessori'nin söylemi ile kendini inşa eden çocuk; insan olmayı çevresindeki insanları model alarak, taklit ederek, her şeyi bir sünger gibi emerek gerçekleştirmektedir (Montessori, 2010: 24; Montessori., 2015b:195). Erken teşhis gibi çocuklukta yapılan oyun, drama, görsel sanat etkinlikleri, müzik, hikâye gibi etkinliklerin dilini görmek duyumsamak anlamak ve onarmak için sınırsız ipuçları vermektedir. Çocuğun yaralarını erken kapatmak erken müdahale programlarında olduğu gibi çocuğun yaralarını iyileştirerek ve hasarsız yoluna devamını sağlamaktadır. Bu süreçte çocuklara ve ailelere rehberlik önemlidir. Bu çalışmanın amacı; Sanatın çocukların gelişim sürecine uygun olarak rehberlik edilmesinin iyileştirici gücünü yansıtırken bir yetişkinin mutlaka terapist olması gerekmediğini ve yetişkininde olduğu bu çevreyi nasıl oluşturursak işlenmemiş anıların işlenebileceğini açıklamaktır. Bu çalışmada çocukluk döneminde resim sanatının gelişimi, sanat eğitiminin terapi edici yolu, sanat uygulamalarının önemi, sanat uygulamalarında çevre, sanat uygulamalarında yetişkinin rolü ve çocuklarla sanat çalışmalarının onarıcı gücü üzerinde durulacaktır.

Bir sanat ya da oyun terapisti olan yetişkinin mutlaka eğitimli bir çocuk psikoterapisti olması gerekmez (Dodds, 2013). Çocuklar ile sanat terapisinin ilk uygulayıcılarından olan Kramer "Çocuklara çalışmayı, yetişkinlere oyun oynamayı öğretmek gerektiği görüşündedir (Kramer, den Franklin, 2020). Çocuk Gelişimi alanı çocuk psikolojisi temeli üzerine kurulmuştur. Sanat terapisi sürekli bir öğrenme sürecini içerir. Çocukların çoğu, iç yaşamlarının pek farkında değildir ve duygularını en ilkel, farklılaşmamış yollardan başka hiçbir şekilde ifade etmeyi öğrenmemişlerdir. Çocuklar resimleri sayesinde kendilerini daha iyi tanımayı öğrenirler. Sevdikleri ve sevmedikleri şeylerle tanışırlar ve bireysel bir resim stili geliştirdikçe, kendilerini anlamayı ve kabul etmeyi öğrenirler. Yaratıcı süreç, ressamın zanaatından ayrılamaz, oysa çocuklar kendilerini sanat yoluyla ifade ettikçe, ortamlarını kullanma becerisi kazanırlar, dürtülerini ve öfkelerini kontrol etmeyi öğrenirler. Görevlerine konsantre olmayı ve kendilerine ve başkalarına karşı sabırlı olmayı öğrenmeleri gerekir. Bu

öğrenme sürecinde sanat terapisti öğretmen ve eğitimci olur (Kramer, 1958). Gerçek eğitimci, çocuğu kendisine anlaşılmaz kılan içsel engellerden kendisini kurtaran kişidir; o sadece daha iyi olmak için çabalayan bir kişi değildir. Eğitimcilerin yapması gereken, çocuklara düzeltmeleri gereken içsel eğilimleri göstermekten ibarettir. Eğitim kelimesi öğretme anlamında değil, çocuğun psikolojik gelişimine yardımcı olarak anlaşılmalıdır (Montessori, 2015 b. :28-107).

**Çocuklukta Resim Sanatının Gelişimi**

Çocukluk, çevreye uyumun, öğrenmeye merakın en yüksek ve en kolay olduğu bir dönemdir. Bebeklik çocukluğun, çocukluk gençliğin, gençlik de yetişkinliğin atasıdır (Montessori, 2016.a). Bebekler çocukluğu inşa ederken İlk aylarda içgüdüsel olarak öğrenirler. Daha sonra "aç" ve "ıslak" olarak tanımlanan bazı rahatsızlıkları yüksek sesle dikkat çığlıkları ile duyururlar. Yavaş yavaş, bebekler dokunulduğunda, okşandığında, beslendiğinde veya kirli bezleri değiştirildiğinde rahatsızlıkların azaldığını öğrenirler. Bu erken zeka, duyusal düzeyde edinilir (Levick, 2016:6). Çocuğun eylemleri yeni doğan reflekslerinden sembolik aktiviteye ve tekrarlayan tepkilere doğru ilerler. Nesnelerin ilk çizimleri ortaya çıkar ve fantezi oyunu gerçekleşir (Piaget, 1956 dan Grandstaff, 2012). Tüm dünyadaki normal çocukların gelişimi ve hatta çizimleri, kültürel veya etnik farklılıklara rağmen benzer şekillerde gelişimsel ilerleme göstermektedir (Levick, 2014:6).

Lowenfeld'in yapmış olduğu, en sistematik sınıflandırması şu şekildedir. Karalama evresi (2 ile 4 yaş arası), şema öncesi evre (4 ile 7 yaş arası), şematik nevre (7 ile 9 yaş arası), ergenlik öncesi evre (9 ile 11 yaş arası), mantık çağı (11 ile 13 yaş arası), ergenlik krizi (13 yaş ötesi) şeklindedir (Kırışoğlu 2002'den Ercivan Zencirci, 2012). Çocuklar 2 yaşına kadar kâğıt üzerinde boya kalemi veya kalem kullanmanın görünüşünü ve hissini karalamaya ve keşfetmeye başlar. Çocukların karalamaya başladıklarında akıllarında bir plan olmadığına inanmaktadır; bu nedenle, karalanmış görüntülerde herhangi bir tehlike sinyalini tespit edilemez. Bununla birlikte, bir çocuk 2 yaşına kadar mum boya ile kâğıt üzerinde "oynamak" ile ilgilenmiyorsa, endişelenmemiz için bazı nedenlerimiz olabilir. Bu tür bir durum, diğer gelişimsel gecikmeleri yansıtabilir ve araştırılmalıdır (Levick, 2014). 3 yaşına gelen çocuk bir insan olarak kişiliğin temellerini atmıştır artık ve ancak o zaman özel eğitsel yardımına gereksinim duyar (Montessori, 2015:13). 3 yaşına kadar çocuklar, daire ve karenin keşiflerinden keyif alarak karalamalardaki formları özetlemeye başlarlar (Levick, 2016:6). Bu

dönemde çizilmesi popüler olan diğer konular binalar, hayvanlar ve bitki yaşamıdır. Konu birincil öneme sahiptir. Nesnelerin renkleri konuya göre ikincil kalır (Hardiman & Zernic, 1980). Çocuklarla, özellikle de küçük çocuklarla çalışan herkes, bir çocuğun duygularından konuşmasının ne kadar zor olduğunu bilir. Küçük çocuğun dili ve bilişsel kurguları, bu kavramları sözlü olarak ifade etmek için yeterince gelişmemiştir. Gelişimsel olarak çocuk, duygu ve arzularını önce eylem yoluyla, sonra fanteziyle ve son olarak da dil yoluyla en kolay şekilde ifade eder (Santostefano, 1971). Çocuklar 4 ve 5 yaşlarında akıllarında bir amaç doğrultusunda resimler çizmeye başlarlar ve size bu şekil ve formların ne anlama geldiğini kolayca açıklayabilirler. Güneş çiçeğin yüzü veya parçası olabilir. Güneş ışınları kollar, bacaklar, kulaklar, saçlar ve baş süsleri haline gelebilir. Kulaklar büyüyecek, kafalar bedenlerden daha büyük olacak ve şapkalar bu büyük kafaları süsleyecek. Tekneler, arabalar ve evler, karelerden ve dairelerden oluşturulacak. Resim fikirleri, fantezilerden, ortamlardan ve çocuklara okunan veya anlatılan hikayelerden gelecektir (Levick, 2016:s.8). Sanat terapileri için açık ve anlaşılır olabilme dönemde 4-5 yaştır. Çocuk ne yaptığını masum bir dille size direkt anlatır. Eylem, fantezi sanatla ve daha sonra da söz ile birleşir. 7 ile 11 yaş arası çocuklar nesnelerin daha fazla ayrıntıyla gerçekçi temsilcilerini çizmeye başlar ve daha fazla insan formu çizilir. Yaklaşık 7 yaşına gelindiğinde, çocuklar çevrelerindeki önemli insanlar hakkında pek çok gerçek edinmiş ve dünyaları hakkında fanteziler geliştirmişlerdir. Gerçekçi çizim yapabilmeli ve bu beceriyi sürekli geliştirebilmeli. Çizimleri, çevreleri tarafından harekete geçirilen duygularını, düşüncelerini ve fantezilerini yansıtmalıdır. Çizimler, bu yaş grubundaki çocukların okul ve akran etkileşimlerinin yeniliğiyle baş etmeleri için uygun ve doğal bir yol sağlar (Levick, 2016:15). Çocuklar ayrıca görsel ve sözlü iletişim arasındaki farkları daha iyi anlarlar. Onbir ile onbeş yaş arası Piagete göre gelişimin son aşamasıdır. Soyut düşüncenin ortaya çıkışıdır (Piaget&Inhelder, 1956). Karalamalardan başlayarak, simgesel anlatıma doğru gelişen çocuk resimleri görme, algılama, bilme, imge elde etme, depolama, hatırlama, düşünme ve çağrışım gibidir dizi eylemden sonra ortaya çıkar. Çocuklar sanat hakkında bir şey bilmezler, sanatçı ise eseriyle bilinçli olarak ilgilenir (Buyurgan & Buyurgan, 2020: 26). Her ne kadar çocukların bildiklerini mi yoksa gördüklerini mi çizdikleri ya da yaptıkları tartışılsa da şüphesiz çocuklar gördüğünü değil bildiklerini çizerler. Piaget, çocuk resimleri konusunda "Resim yapmak çocuk için simgesel bir oyundur" der. Çocuğun bu oyunda ortaya koyduğu şey onun

duygusal ve düşünsel yaşamıyla ilgili imgesidir. Çocuk uyum sağlamasını gerektiren toplumsal nesnel gerçekler dünyasını konuşma diliyle anlatırken, çelişkileri, istekleri sevinç ve tedirginlikleri ile ilgili iç dünyasını resim gibi görsel sanatlarla anlatabilir. Çocuğun çocuk sanatı olarak adlandırılan uygulamaları kesinlikle sanat değildir (Kırışoğlu, 2002: 56 dan Piaget, 1953).

## Çocuklukta Sanat Eğitiminin Terapi Edici Yolu

Sanat terapisi, çocuklar için olumsuz duygularla baş etme, davranışsal ve psikolojik semptomları hafifletme ve böylece yaşam kalitesini artırarak gelişmeye yön veren ve yardımcı olan sezgisel bir ifade tarzı sağlar (Özen, 2020:4535). Kişinin doğuştan gelen zayıflıklarını, zihinsel durumunu, psikolojik kırılganlıklarını dengeler (Güner & Aslan, 2019). Botton ve Armstrong (2014:7) sanatın yedi işlevinden söz ederler; hatırlama, umut, elem, yeniden dengeyi sağlama, kendini anlama, büyüme ve taktirdir. (1) Hatırlama: çok az sayıda yetişkin, ilk çocukluk çağlarını açık olarak hatırlar. Birçok yetişkin çocukluk çağlarını gerçekten çok uzak bir şekilde canlandırır. Sanat; birçok gelip geçici ve güzel örneği olan, saklamak için yardıma ihtiyaç duyduğumuz deneyimleri muhafaza etmenin bir yoludur. Sanat anıların hafızasıdır. Bazen sanat hafızayı harekete geçirir, bazen de hafıza sanatı harekete geçirir. İkisi de birbirinden çok etkilenir ve sadece birisi tek başına yetemez. (2) Umut; Çocuklar çok büyük sorunların içindeyken bile hoş görünümlü güzel resimler yapabilirler. Bu durum sorunların farkında olmadıkları anlamına gelmez. Onlardaki umudu vurgular. Hoş resimler tüm sorunlar içerisinden sıyrılarak sadece cesaret almak için ortaya çıkabilir. Bazı çocuklar eserlerinde umudu araştırırlar (Güner & Aslan, 2019). (3) Acı: Acı içeren resimler, farklı perspektiflerden göstererek yeniden keşfettirir ve onunla baş etmeyi sağlar. Adeta normalleştirir. Çocuklar açısından bu tür sanat eserleri çok yoğun ve özel acı anları ile başa çıkmak için onlara donanım sağlar. Günümüzde sanat terapi cezaevlerinde, madde bağımlılıklarında, kronik hastalıkların rehabilitasyonunda, mesleki gelişim programlarında ve çocuk gelişiminde olmak üzere birçok alanda uygulanması sanatın acıları en kolay anlatılacak yer olduğu ile ilgili ip uçları verir. Çocuklar açısından sanat malzemeleri ile çalışma çok yoğun ve özel acı anları ile başa çıkmak için onlara donanım sağlar. (Coşkun, 2018:95; Güner & Aslan, 2019). (4) Dengeleme: Sanat, insanın kendi içindeki sonsuz çelişkisi ile bireysel içgüdüsel dürtüleri ve toplumun talepleri arasında uzlaşma sağlamasına yardımcı olabilir. Çocukların duyguları bazen bir uçtan bir uca gidebilir. Örneğin: kendilerini

çok başarılı ya da yetersiz hissedebilirler. Çok popüler ya da çok ezik hissedebilirler. Sanat onlar için bu çok konsantre durumlar arasında bir denge sağlayıcıdır (Filiz, 2016; Güner & Aslan, 2019). (5) Kendini anlama: dil gelişimi iyi olan yetişkinlerde bile kendisi tarafından söylenen ancak farkında olunmayan durumları keşfetmemiş olabilmektedir. Henüz yeterli ifade yeteneği olmayan erken çocukluk dönemi için oyun, drama, dramatizasyon, müzik ve ritm, görsel sanat etkinlikleri iyi bir rehbere birçok ipucu verir. Kendini inşa eden çocuk için çevreyi ve kendisini anlaması için fırsatlar verir. İşlenmemiş anıların işlenmesini sağlayabilir. Sanat, sıradan olanı, sıra dışı deneyime çevirmenin bir yoludur. Sanat, bir varoluş tarzı, bir bilme ve eylem şeklidir. Bir başka açıdan ise, ruhsal bir yol, ruhani bir yolculuktur. Benliği anlamlandırmanın ve gerçekleştirmenin en iyi yolu sayılabilir. Benlik anlamlandırılıp gerçekleştirildiğinde sanat, insanın kendi içindeki sonsuz çelişkisi ile bireysel içgüdüsel dürtüleri ve toplumun talepleri arasında uzlaşma sağlamasına yardımcı olabilir (Filiz, 2016). Daha büyük çocuklar için düşünürsek; aslında eserde olup biten şey, sıklıkla aklımızdan geçiveren ama bir türlü kendimize tam olarak ifade edemediğimiz bir düşüncemizin, duygumuzun bizim için çok uygun bir form bulmasıdır. Çocuklar terapi sırasında hissettiklerini kelimelere dökemedikleri durumlarda, sanat olarak oluşturdukları bir formdan yola çıkarak, hissettiklerini aniden tam olarak ifade edebildikleri bir eserle karşı karşıya kalıverirler. Bunlara 'aha' anları da diyebiliriz! (Güner & Aslan, 2019). (6) Gelişim/ Büyüme: Çocuklar da bazen kendileri ile ilgili bir sürü şey barındıran bir eseri sırf yanlış bir formda olduğu için ret eder ve beğenmezler. O çalışmaya yabancılaşmak yerine, tahammül ederek bakmalarını istediğimizde; kendileri ile ilgili pek çok önemli ipucunun farkına vararak, gelişim kayıt edebilirler. Hatalar ve beğenmedikleri çalışmalar üzerinde düşünmek büyümeyi sağlar (Yıldız & Şener, 2016). Babası tarafından terkedilmiş ve annesinin ağır hastalığı nedeniyle başka bir aileye evlatlık verilmiş, 7 yaşında erkek çocuğu ile yapılan kil ile sanat terapisinde, çocuk ilk aşamada iki adet büyük erkek kafası şekillendirmiş, birinin öz babası, diğerinin üvey babasını sembolize ettiğini belirtmiş ve terapi seansları boyunca sürekli her ikisiyle konuştuğu, iki figürü birbiriyle konuşturduğu gözlemlenmiş. İki baba figürü arasındaki bu diyalog, çocuğun üvey babasıyla arasında yeni bir bağ yaratmış ve öz babası tarafından terk edildiğini kabullenmesine yardımcı olmuş. Bu süreçte çocuk öz babasını yeniden yaratmış ve bu durum babasıyla olan olumsuz ilişkisini içselleştirmesine yol açmıştır (Sholt & Gavron, 2006:66-72' den Kar, 2011). (7) Taktir, Değerini Fark etme: bir çocuk

boya kutusundaki sıradan bir pastel boyanın siyah zeminde ne kadar hoş göründüğünü keşfedebilir veya sıradan bir kâğıt kolinin olağanüstü bir üç boyutlu çalışma çıkarabilir. Büyüklü küçüklü kâğıt kolilere değer vermeye başlar. Baklagillerle mozaik yapan bir çocuk için fasulyeler, mercimekler yeni bir değer kazanabilir. Bir hamur parçasının muazzam bir şekle ve daha sonra şaşırtıcı heykele dönüşmesi sonucu hamura hayran olabilir. Bir süre sonra etraflarındaki her şeyin detaylarını inceliklerini başka bir gözle görebilir (De Botton& Armstrong, 2014).

Bir çocuğa uygun fırsat verildiğinde, stresle başa çıkmak için kendi büyümesini teşvik edici yollarını bulacaktır (Dodds, 2013). Çocuk sanat ve oyun malzemeleri olan bir ortamdaysa, eylem, fantezi ve dil yoluyla bir ifade dengesi bulabilir. Yansıtıcı çocuk, an be an ifade tarzını, kombinasyon ya da yöntemleri değiştirecektir. Oyun ya da sanat odası, ifade araçlarının bu hareketliliğini kolaylaştırır. Büyük çocuğun dili ve bilişsel kavramları duyguların ve kişilerarası olayların ifade edilmesi için yeterli olabilir, ancak çocuk bu konuları tartışmak için çok tecrübesiz veya çok rahatsız olabilir. Örneğin, çocuklar genellikle bir yetişkinle, özellikle de bilmedikleri bir ortamda garip bir yetişkinle yüz yüze oturup konuşurken rahat olmazlar. Bu gibi durumlarda oyun ya da sanat materyallerine odaklanmak ve aktiviteler çocuk ile yetişkin arasında ciddi bir engel oluşturabilir. Bu yolla çocuk hazır olana kadar; göz göze gelmeden ve konuşmadan çevreyle araçlar aracılığı ile uyum yakalaması sağlanabilir (Dodds, 2013).

## Çocuklarla Sanat Uygulamalarının Önemi

Bebeklik ve çocukluk dönemi (0-18 yaş arasıdır) birçok kritik dönemi barındırır. İnsan yavrusunu meydana getiren olaylar sıralamasında her organ, organ sistemi ve anatomik yapı belirli yönlerini sabit zamanlarda geliştirir. Bu sabit zamanlar kritik dönemlerdir. Eğer bir takım çevresel etkiler bir organın büyümesine onun kritik döneminde müdahale ederse o organ uygun biçimde gelişemez. Hasar sürekli olur (Gander & Gardiner 2001:85). Örneğin; Winnicott'a göre çocuğun yalnız kalabilme kapasitesini geliştirmesi gerekmektedir. Buna göre, annenin görevi, ilk günlerdeki gibi sadece, çocuğun gereksinimlerini acilen karşılamak değildir, çocuğun kendi başına durabildiği sakin dönemleri ve yalnızlık deneyimleri, odaklanmaları gereksiz uyaranlarla bölünmemelidir. Annenin bu süreyi talepsiz geçirerek çocuğun yalnız deneyimine ve odaklanmasına eşlik etmesi, kendilik algısının gelişimi açısından gereklidir (1998:.10-11). Kritik dönemlerde çocuğun dünyasında yenilgi,

başarısızlık, pasiflik, umutsuzluk, korku ve kayıp, hayatı bir trajedi ya da felaket olarak görmeye yatkın hale getiren anahtar deneyimlerdir. Bu deneyimler o anı yaşayan çocuk için vurucu bir anı olarak kalır. Erken çocukluk döneminde sanat uygulamaları çocukların yeni materyallerle ve tekniklerle uygulama alanlarını keşfetmelerine yardımcı olur. Birçok tekniği öncül rehber aracılığı ile öğrenirken en risksiz olacak şekilde yeni şeyler denemenin yeni fikirler üreterek ve bir şeyler yapmanın farklı yollarını bulmanın güvenini yaşarlar. Dur yapmanın yerini, onu sağlıklı şekilde öğrenmeye teşvik eden ortamlar ve imkanlar tanır. Çocuğun sınırlarını belirlemede yeterlilik kazanmasını ve istediğini istediğin ortamda yapabilme fırsatı tanır. Biraz büyüyünce hangi sınırları yıkabileceğini, hangi farklı şeyleri keşfedebileceğini, fikirleri ve materyalleri nasıl dönüştürerek ve manipüle ederek hareket edeceğini öğrenir. Bu öğrenmeler çocukların, materyalleri önce parçalayarak sonra ise, bunları farklı şekillerde bir araya getirerek, nesnelerle fiziksel olarak oynayarak, fantastik fikirler üreterek veya hayal kurarak, problem çözerek, farklı çözüm yolları geliştirerek, sorular sorarak ve kabul edilmiş düşünceleri ve davranış biçimlerini sorgulayarak yaratıcılıklarını göstermektedirler. Sanat materyalleriyle yapılan çalışmalar kişinin korkularını, kaygılarını, huzursuzluk ve mutsuzluklarını defetmek olmayıp bu olumsuz uyguları bazı yaratıcı şekiller kullanarak dürüst ifadelere dönüştürmektedir. Bilmesi gereken şey çocuğun çalışmasının karakteridir. Küçük bir çocuk çalıştığında, bunu dışsal bir sonuca ulaşmak için yapmaz. Çalışmasının amacı çalışmaktır ve bir alıştırmayı tekrarlarken onu sona erdirdiğinde, bu amaç dış faktörlerden bağımsızdır ... işi, içsel bir ihtiyacın tatminidir, bir psişik olgunlaşma olgusudur (Montessori, 2015.b.:204). Bu nedenle çocuk tarafından ortaya çıkarılan serbest çalışmalar, içtendir ve o çocuğu anlatır.

Çocuklar etkinlikler sürecinde bilgi ve sezgilerini kullanırlar, ayrıntılara (benzerlik ve farklılıklara) dikkat ederler, keşfetmeye, bağlantılar kurabilmeye, karşılaştırmalar yapabilmeye, obje ve sanat ürünlerini incelemeye ilgi duyarlar. Bu bağlamda günümüz okul öncesi eğitimde yetişkinlerin rolünün azaltıldığı, çocuğun duyuşsal ve zihinsel gelişim süreç ve aktivitelere yer veren ve çocuk merkezli sanatsal öğrenme biçimlerini esas alan yaklaşımlar önemsenmektedir (Artut, 2019). Eğitimli rehberler ve bilinçli ebeveynler sayesinde çocukların yetişkin tutumlarından daha az engelle karşılaştıkları umulmaktadır. Dolayısıyla okul öncesi döneminde sanat eğitimi, çocuğun artistik-estetik becerisinin geliştirilmesinin yanı sıra, onların sanat yoluyla duyusal motor, psiko-sosyal ve bilişsel ve

entelektüel gelişiminde etkili olan süreci ve onların dünyalarını anlamamıza, tanımamıza olanak sağlayan önemli bir alandır (Artut, 2019). Sanat yapma ve ortaya çıkarma sürecinin incelenmesi ve bu sürecin sonunda oluşan estetik duyumların gelişimi, hem sağlığın geliştirilmesi, bireyin büyüme gelişmişlik düzeylerine katkı sağlayarak, zorluklarla başa çıkmada yaratıcı çözümler üretme, tükenmişlik ve yetersizlik durumlarından korunma ve daha doyumlu çalışmalara katkı sağlamaktadır (Eren, 2015).

**Erken Çocukluk Döneminde Sanat Uygulamalarında Çevre**

Her ortamda çevre özellikleri, bireylerin değişik şekillerde uyarılmalarına neden olmaktadır. Düzenli, temiz, yeterince havalandırılmış, ışık alan, güneşin parlaklığı hissedilebilen bir ortam kişide güven içinde olma duygusu uyandırmaktadır. Çocuğun ruhsal yaşamı öylesine kaypaktır ki doğal belirtileri elverişsiz bir çevrede ortadan silip yerlerini bambaşka özelliklere bırakabilir. Öyleyse belirli bir eğitim sistemi oluşturmadan önce, çocuğun doğal yapısının çiçeklenmesini destekleyecek elverişli bir çevre yaratılmalıdır.

İlk olarak, herhangi bir sanat etkinliği çocuğun sanat malzemelerini keşfedebileceği güvenli bir alanda gerçekleşmelidir (Levick, 2014: 32). Çok küçük çocuk özgürce hareket edebilmelidir. Bu ilk yıllarda dikkat süreleri kısadır ve çocuğun çok kısa bir süre içinde bir şeye ilgisini kaybedebileceği unutulmamalıdır. Çocuk biraz daha büyüdüğünde, "sanat alanı" dökülmesine veya kesilmesine veya yapıştırılmasına izin vermelidir (Levick, 2014:32). Sanat malzemelerini sınırsız ve bireysel bir şekilde kullanma özgürlüğü sağlayan herhangi bir yer iyi bir yerdir. Çocukların hoşlandıkları şeyleri dikkate almak gerekir. Onlar, materyallerle tekrar tekrar yapma, özgür seçim, özgür zaman, hata denetimi, hareketlerin çözümlenmesi, sessizlik, sosyal ilişkilerde düzgün davranış, çevrede düzen, kişisel temizliğe özen, duyuların eğitimi, okumadan ayrı yazma, okumadan önce yazma, kitapsız okuma, özgür etkinlikli disiplinden hoşlanırlar (Montessori, 1982). Sonraki aşamada sanata ısınma çalışmaları yapmak çocuğun kendini daha güvende ve rahatlamış hissetmesine yardımcı olabilir. Kâğıda, kaleme, boyalara, yaratmaya ısınmak için küçük aktiviteler yapılabilir. Sanat malzemelerini tanıtmak, denemediği ve daha önce kullanmadığı malzemeleri denemesi için cesaretlendirmek; kalem, kağıt gibi basit ve güvenli malzemelerle veya kolaj gibi kolay başa çıkabileceği aktiviteler yapmak iyi bir başlangıç olabilir.

Sanatsal etkinlikler bireysel çalışılabildiği kadar grupla da çalışılabilirler. Okul öncesi çağındaki çocuklar çoğu zaman işleri evde öğrendiklerinden daha hızlı öğrenirler çünkü

ortamları diğer çocukların yaptıklarını yapmak için ek bir teşvik sağlar (Levick, 2016:23). Okulöncesi eğitim programları çocuğun ergonomik yapısına göre düzenlenmiş ve yapılandırılmıştır. Reggio Emilia yaklaşımında çevre için 'üçüncü öğretmen' tabiri kullanılmaktadır. Bunun nedeni çevrenin bir öğretmen kadar etkili olduğu, öğretmenin sunduğu olanakları sunduğu düşüncesidir. Kısacası bu yaklaşımda fiziksel ortam çocuk eğitiminde çok önemli bir role sahiptir (İnan & Trundle & Kantor, 2010). Montessori eğitimindeki çevre için "Çevre her zaman etki bırakır. Çocuk üzerinde oldukça saygılı bir biçimde, daha derin bir etki yaratmak istiyorsak ona baskı yapmak yerine, çevresi üzerinde etkide bulunabiliriz. Bir etkinlik yapma esnasında dayatılmak yerine sunulduğu ya da önerildiğinde mesajımızı daha iyi iletir. Çocuk kendine saygı duyulduğunu gördüğünde bu durumu bozmak istemez. Bu şekilde davrandığımız çocuk kendine saygı duyar, değerli hisseder, kendine döner ve işine odaklanır" görüşü ile Montessori yönteminde hazırlanmış çevreye daha derin bir vurgu yapmaktadır (Poussin, 2015). Waldorf yaklaşımı eğitimi bir sanata dönüştürmeyi amaç edinen bütüncül bir yaklaşımdır. Waldorf okulları genelde özeldir ve sanat-merkezli programlar sunarlar. Çocuklar, edebiyat, matematik, bilim, fen gibi konuları sanat etkinlikleri aracılığıyla öğrenirler (Driscoll & Nagel, 2005). Eğitim süresince, çocukların peri masallarını, efsaneleri ve töresel bilgileri çalışmaları beklenir. Ayrıca, müfredata sanatı başarılı şekilde entegre etmesi, eğitim sürecinde aceleci olmaması ve yaparak-yaşayarak öğrenmeyi desteklemesi de etkilidir (Morrison, 2007'den Temel & İmir, 2010).

İfade özgürlüğü için ilk gerekli unsur elverişli bir ortam iken, ikincisi bu ifadeyi yaratacak araçları sağlamaktır. Çocuklar, mevcut herhangi bir materyalle kendilerini çok erken yaşta ifade etmeyi öğrenebilirler. Bebekler ve yeni yürümeye başlayan çocuklar yiyecek, çamur ve kumla oynamak için içgüdüsel bir istek duyarlar çünkü bu unsurların hissinden zevk alırlar ve vücut hareketleri üzerinde yeni kazanılan kontrolden zevk alırlar. 18 aydan 2 yıla kadar çocuğun hayır kelimesinin anlamı gibi basit komutları tanıdığı açıktır. Yürümeye başlayan çocuk bu kadar basit talimatları anlayabildiğinde, küçük nesneleri kavrayabildiğinde ve kol hareketini kontrol edebildiğinde, boya kalemi ve kâğıt sağlama zamanı gelmiştir (Levick, 2016:21). Büyük, yağlı boya kalemleri muhtemelen başlangıçta en iyisidir, çünkü bunlar küçük ellerle kolayca idare edilebilir. Ucuz kağıtlar uygundur. Büyük gazete kâğıdı ve petleri

iyidir, ancak bir tarafı boş olduğu sürece evin ya da okulun her yerinde bulunan hemen hemen her tür kâğıdı kullanabilirsiniz. Tek önlem, kâğıt üzerindeki herhangi bir rengin toksik olmadığından emin olmaktır. Yeni yürümeye başlayan çocuklar bazen kâğıdı boyamak kadar buruşturup tatmaktan da hoşlanırlar. Aynı zamanda kum veya çamuru tatmış olabilecekleri gibi boya kalemlerini de tatmak isteyebilirler. Çocuklar bu kadar küçükken, çocuğu denetlemek ve gözlemlemek gerekir.

Sanat eğitimi ortamlarında düzen, kullanılacak materyalin hazır durumda olması ve çocukların bu materyali nasıl kullanacaklarını bilmeleri önemlidir. Sanat etkinlikleri ile ilgili tercih çocuklara bırakılacaksa diğer materyallerinde aynı ortamda hazır olması gerekmektedir. Erken çocukluk döneminde kurumsal ve grupla yapılan uygulamalarda çocuklara materyalin tanıtımı, kullanımı, kullandıktan sonra ortamın eski haline getirilmesi ile ilgili öğrenme ortamı yaratılır. Sanat uygulamalarının, sanat terapisine dönüşmesi, çocuğun özgür bırakılması sonrası çocuklara bırakılır. "Bir çocuğa materyali kullanma konusunda rehberlik etme görevinde, öğretmen iki farklı dönem arasında bir ayrım yapmalıdır. İlkinde, çocuğu materyalle temas ettirir ve onu kullanmaya başlar. Bir sonraki aşamada sanata ısınma çalışmaları yapmak çocuğun kendini daha güvende ve rahatlamış hissetmesine yardımcı olabilir. Kâğıda, kaleme, boyalara, yaratmaya ısınmak için küçük aktiviteler yapılabilir. Sanat malzemelerini tanıtmak, denemediği ve daha önce kullanmadığı malzemeleri denemesi için cesaretlendirmek; kalem, kâğıt gibi basit ve güvenli malzemelerle veya kolaj gibi kolay başa çıkabileceği aktiviteler yapmak iyi bir başlangıç olabilir. Modelleme, genellikle çocuklara yeni bir beceri öğretmenin en etkili yoludur. Örneğin, çocuğun nasıl fırça kullanacağını, yeri süpüreceğini veya top atacağını söylemektense gösterme daha yüksektir (Baker& diğerleri, 2004). İkincisinde, kendi kendiliğinden çabalarıyla farklılıkları ayırt etmeyi çoktan başarmış bir çocuğu aydınlatmak için müdahale eder. O zaman, eğer gerekliyse, bir çocuğun edindiği fikirleri belirleyebilir ve ona algıladığı farklılıkları açıklamak için kelimeler verilebilir (Montessori, 2016.b.:153). Bu adımdan sonra, çocuğun ihtiyaçlarına uygun bir tema veya serbest çalışma ile sanat terapisinin "oyun alanına" girmeye başlanabilir. Bu adım imgelem, düşlem, alternatif dünyaya geçiş adımıdır. Hayal gücü ile sanat materyalleri etkileşime geçtikçe ortaya çıkan somut ürünler yani eserler ile karşılaşılmaya, buluşulmaya başlanır. Çocuk ortaya çıkan ürün ile iletişim kurmaya başlar. Adeta hasat zamanı başlar. Bu ürünün ortaya çıkma amacı ne? Bir adı var mı? Bir sesi var

mı? Bir şey söylese ne söylerdi? Neye ihtiyacı var? gibi sorularla adeta ilk buluşma gerçekleşir. Ürün ve çocuk arasındaki "buluşma diyaloğu" önemlidir ve bize çok önemli veriler sağlayabilir (Courtney E. Ackerman, 2021).

Sanat terapi odasının güvenli sınırları içinde yapılan sanatın, bir çocuğun kelimelere kolayca dökülemeyen duyguları keşfetmesini ve ifade etmesini sağlayabileceğini öne sürüyor. Çocuk, 'zor' duyguları dışlamak yerine bunları nesneye koyar. Bu daha sonra terapistle paylaşılabilir. Sanat, güçlü duygular için bir 'kap' görevi görebilir ve çocuk ile sanat terapisti arasında bir iletişim aracı olabilir. Bazı sanat terapistleri, bir çocuk ne kadar yaratıcı olursa, psikolojik gelişimi için o kadar iyi olacağına inanarak, fiziksel zevke ve sanat terapisinin 'oyun' unsurlarına odaklanır (Waller, 2006).

Çocuğun yaşı ne olursa olsun üretim teşvik edilmeli ve sanat eserleri değerlenmelidir. Ayrıca çocuğun bu sanat prodüksiyonlarına ne olacağı konusundaki isteklerine saygı duyulmalıdır. Bu, eserlerin ailenin geri kalanı için kabul edilmeyen alanlarda sergilenmesi gerektiği anlamına gelmez, ancak sanat eserini sergileyecek bir yer ve bunları saklayacak bir yer olmalıdır. Çocuğun çalışmasına saygı göstermek, çocukların başkalarının mülkiyet haklarına saygı duymaya başlamasına yardımcı olmanın bir yoludur. Aynı nedenle, çok genç kardeşlerin kendi materyal setlerine ve kendi alanlarına sahip olmalarına izin verilmelidir (Levick, 2016:33).

**Çocuklarla Sanat Çalışmalarının Onarıcı Gücü**

Çocuğun ruhunda bir sır vardır, varlığını yavaş yavaş geliştirdiği için çocuğun kendisi bunu açığa çıkarmadıkça içine girmesi imkansızdır. Çocuğun faaliyetlerine yoğunlaştıran ilginç bir görev ya da teknik olmadan gerçekleşen bir dönüşümün tek bir örneğini dahi göremeyiz (Montessori, 2016.b: 16). Bunun için hazırlanmış çevrede çocuk ve materyaller bir süreç yaşarlar. Bu sürece hazırlık aşaması diyebiliriz.

Çevreyi tanıma, materyali tanıma ve çocuğun davranışlarında basit manüplasyon ve araştırma ile başlayan ve nesnelerin hayali kullanımına doğru ilerleyen bir gelişim çizgisi bulunmaktadır. Bir nesne ya da deneyime çocuğun uyumunun artışını sırayla şu davranışlar göstermektedir.1-Araştırma, 2-Manipülasyon: Çocukların ellerini ve parmaklarını kullanarak nesne üzerinde yaratabilmesi olası her türlü değişiklikleri yapabilmesi, kontrol etmesi, deneyebilmesidir. 3-Birçok kez alıştırmalar yapmak 4-Tekrarlardır. (Garvey, 1977'den Tüfekçioğlu, 2008:7).

Çocuklarla sanat terapisi uygulamalarından sonra ister sanat ile isterse materyal ya da oyuncaklarla çocukların uygulamaları ve eğitimci (danışılan, rehber) tarafından yapılan gözlemler vardır. Çocuk, sanat etkinlikleri sırasında mutluluk, sevinç, acıma, korku, kaygı, dostluk, düşmanlık, kin, nefret, sevgi, sevilme, sevme, güven duyma, bağımlılık, ayrılık, ölüm gibi birçok duygusal tepkiyi öğrenirken, aynı zamanda bazı duygusal tepkilerini kontrol etmeyi ve denetim altına almayı da öğrenebilir (Karslı, 2019). Bu normalleşmenin yolunu aralayan bir süreçtir. Teorileri temel tıp bilimleri, iyi gözlemler, analizle ve deneyimlere dayanan Montessori; "Uygulamalarda gergin mizaçlı çocuklar sakinleşti. Depresyonda olanlar ruhlarını geri kazanmış ve hepsi birlikte disiplinli çalışma yolunda ilerlemiş, bir ifade aracı bulan içsel enerjinin dışa doğru tezahürü yoluyla ilerleme kaydetmiştir" der (2016.b.:147).

Çocuklar yaşamın farklı zamanlarda farklı çözümler gerektirdiğini düşünemiyor olabilirler. Çocukların en çok yaptığı resimler incelendiğinde genellikle çevrelerinde gördükleri yaşamı taklit eden ögeler içermektedir. Serbest sanat uygulamaları ve serbest çalışmalar; çocukların belirsizlik ve kaosla yüz yüze gelmesi ve buna bir düzen getirmek olarak ta ifade edilebilir. Sanatsal sorunla uğraşmaya başlayınca problemle baş etmek için estetik bir çaba oluşur. Her duyusal deneyimin bir fiziksel yükü vardır. O fiziksel yükü eylem odaklı bir terapi metodu ile atmayı gerilimi çözmeyi sağlayan eforlu bir uğraştır. Sıkıntının yanına heyecanın, yalnızlığın yanına buluşmanın renklerini koyduğu zaman çocuk bu yükleri kâğıda atmış olacaktır (Buyurgan & Buyurgan, 2020) Yapılanlar dünyayı deneyimleme şeklimizi paylaşmakla ilgilidir, ki bu çoğu kişi için kişiliğin bir uzantısı iken erken çocukluk ve okulöncesi dönem için kendini geliştirme, onarma ve düzeltme materyali ve ortamıdır. Yalnızca kelimelerle aslına sadık bir şekilde tasvir edilemeyen samimi kavramların iletişimidir. Daha büyük çocuklar için kelimeler ya da yeni uygulamalar tek başına yeterli olmadığında, niyetinizi gerçekleştirmek için başka bir araç bulmayı deneyecektir. Sanat etkinlikleri görsel algının analizi ve keskinleştirilmesi bastırılmış çatışmaların ve duyguların iz düşümü ve geçmiş deneyimlere çağrışımları kışkırtmanın bir yolu olarak düşünülmelidir. Ek olarak, sanat etkinliği doğası gereği kendi başına terapötiktir (McNiff, 2016:S.6). Ancak; bugün için uygulayıcının her ne kadar terapist olması gerekliliği yoksa da etik kurallar ve uygulamaların dikkate alınması gerekir. Eğitimciyi aşan durumlarda çocuklar aileleri ile birlikte terapiste yönlendirilmelidir.

Sonuçta; çocukların gelişim ihtiyacı dikkate alınarak sanat uygulandığında psikolojik koruma ve destek sürecine önemli ve anlamlı katkılar sağlayabileceği, bunun yanı sıra avantajları, sınırlılıkları ve özellikle etik konularına ilişkin uygulama süreçleri ile ilgili standart protokollerin oluşturulması gerektiği bu konuda ülkemizde çocuklarla daha fazla kanıta dayalı araştırmalar yapılmasının önemli olduğunu ortaya koymuştur.

**Kaynakça**

Akkurt, S., & Boratav, O. (2018). Neden Sanat Eğitimi?. Uluslararası Eğitim Araştırmacıları Dergisi, 1(1), 54-60.

Artut K. (2019). *Çocuğu resimleriyle tanımak*. Halit Turgay Ünal. (Ed), Çocukta Sanat Eğitimi Ve Yaratıcılık. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3428 -Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2276

Baker, B.L., Brightman, A.J., Blacher, J.B., Heifetz, L.J., Hinshaw, S.R., & Murphy, D.M. (2004). *Steps to independence: Teaching everyday skills to children with special needs*. Baltimore: Brookes Publishing Company. Retriwed from: https://raisingchildren.net.au/school-age/behaviour/behaviour-management-tips-tools/teaching-skills

Buyurgan, S & Buyurgan, U. (2020). *Sanat eğitimi ve öğretimi.* (7. baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları

Coskun B. (2018). *Bir bilimsel disiplin olarak sanat terapisi*. Jour Turk Fam Phy 2018; 09 (3): 93-96. Doi: 10.15511/tjtfp.18.00393.

Courtney E. Ackerman, (2021). Child Therapy: 19 Counseling Techniques & Worksheets for Kids. Retrived From: https://positivepsychology.com/child-therapy/(2020).

Driscoll, A., & Nagel. N. G. (2005). *Early childhood education: the world of children, families and educators* (3rd ed). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Dodds, B, J (2013). *A child psychotherapy prımer* . Suggestions for the Beginning Therapist. International Psychotherapy Institute E-Books 301-215-7377 6612 Kennedy Drive Chevy Chase, MD 20815-6504 Retrived from www.freepsychotherapybooks.org ebooks@theipi.org

De Botton A & Armstrong J.(2014). *Terapi olarak sanat* . Volkan Atmaca. (Ed.) İstanbul: Everest Yayınları (s: 7).

Eren, N (2015). Psikiyatride Bakım İçin Sanatın ve Sanat Terapisinin Yeri. *Turkiye klinikleri j psychiatr nurs-special topics.* 1(1):95-104. Retrived from https://www.sanatpsikoterapileridernegi.org/psikiyatride-bak305m-304ccedilin-sanat305n-ve-sanat-terapisinin-yeri.html.

Ercivan Zencirci, D. (2012). Okul öncesi dönemde resim eğitimi dersi kolaj uygulamaları. *Ege Bilim Dergisi,* 2(13), 76–90

Filiz Ş. (2016). Sanat Terapisinin Felsefi Boyutları. (*Philosophical Aspects of Art Therapy). Mediterranean Journal of Humanities* mjh.akdeniz.edu.tr VI/1 (2016) 169-183 Retrived from; DOI: 10.13114/MJH.2016119297

Grandstaff, L. (2012). *Children"s Artistic Development and the Influence of Visual Culture* https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/10645/Grandstaff_ku_0099M_11953_DATA_1.pdf?sequence=1

Gander, M. J & Gardiner, H. W. (2001). *Çocuk ve Ergen Gelişimi*. Bekir Onur. (Çev. Ed.). (4. Baskı) İstanbul: İmge Kitapevi.

Garvey, C. (1977). *Play.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Garvey, C& Bendt, R. (1977). Organization of pretend play. *Paper presented at the annual meeting of the American Psychological Association*, Chicago.

Güner , O & Aslan, E. (2019). *Çocuklar için doğal bir iyileşme yöntemi: sanat terapisi*. İstanbul: Arkabahçe psikoloji. retrived from https://arkabahcepsikoloji.com.tr/makalelerimiz/bilimsel-makalelerimiz/cocuklar-icin-dogal-bir-iyilesme-yontemi-sanat-terapisi/

Hardiman, G. W & Zernich, T. (1980). Some considerations of Piaget"s cognitive-structuralist theory and children's artistic development. *Studies in Art Education*, 21(3), 12-19

Kar, E (2011). *Heykel ve sanat terapisi.* (Yayınlanmamaış yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez no: 289545).

Kramer, E. (1958). *American lecture series: The Bannerstone division of American lectures in psychology:* Vol. 318. Art therapy in a children's community: A study of the function of art therapy in the treatment program of Wiltwyck School for Boys. Charles C Thomas Publisher. Retrived From : https://doi.org/10.1037/13175-000

Kırışoğlu, O.T. (2002) *Sanatta eğitim görmek anlamak yaratmak*. (2. Baskı). Ankara: PEGEM A Yayınları.

Levick, M. F. (2014*). See what ıs the saying*. Retrived from www.freepsychotherapybooks.org ebooks@theipi.org

Levick, M. (2016). B*abble-scribble stage/sequence* . e-Book 2016 International Psychotherapy Institute From "See What I'm Saying" . Retrived from www.freepsychotherapybooks.org ebooks@theipi.org

McNiff A.S. (2016) G*roup art therapy*. e-Book 2016 International Psychotherapy Institute.. Retrived from www.freepsychotherapybooks.org ebooks@theipi.org

Montessori M. (1982). *Çocuk eğitimi, Montessori metodu.* Güler Yücel.(Çev. Ed) İstanbul: Sander Yayınları.

Montessori, M. (2010). *The child in the family*. (Trans. N. R. Cirillo) Amsterdam: Pierson Publishing Company.

Montessori, M. (2015.a.). *Emici zihin*. Okhan Gündüz. (Çev. Ed) İstanbul: Kaknüs Yayınları.:665. (Kitabın Orijinal Adı: "The Absorbent Mind" ilk baskı:1949, Indıa).

Montessori, M. (2015.b.). *Çocukluğun sırrı*. Senem Bilgin. (Çev) İstanbul: Kaknüs Yayınları:673. (kitabın Orijinal Adı: "The Screet Of Childhood" ilk baskı: 1936, India).

Montessori, M. (2016.). *Çocuğun keşfi* . Okhan Gündüz (Çev). İstanbul: Kaknüs Yayınları. (Kitabın orijinal adı: "Discovery Of The Child". Özgün ilk yayın tarihi:1936)

Montessori, M. (2020) T*he montessori approach to music*, Montessori-Pierson Publishing Company. p. 73

Morrison, G. M. (2007). *Early childhood education today*. (10th ed). Upple SAddle River, NJ: Pearson.

Öz Çelikbaş, E. (2019). Dışavurumcu Sanat Terapisi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi,2*(1): 20-37. Retrived from: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/705400.

Özden, G. (2020). Hemşirelikte sanat terapisi. *International Social Sciences Studies Journal*, (e-ISSN:2587-1587) Vol:6, Issue:71; pp:4535-4542. Retrived from: http://www.sssjournal.com/DergiTamDetay.aspx?ID=2650&Detay=Ozet

Piaget, J., & Inhelder, B. (1956). The child's conception of space. London, England: Routledge and Kegan Paul. Retrived from: https://www.scirp.org/(S(i43dyn45teexjx455qlt3d2q))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=79853.

Poussın, C. (2016). *Anne babalar için montessori pedagojisi, bana kendime yetmeyi öğret*. Burak Şaman. (Çev.Ed). İstanbul, Kaknüs Yayınları No:650.(Orijinal eserin adı: Apprends-moi à faire seul: La pédagogie Montessori expliquée aux parents. İlk Baskı:2011).

Shapiro, F. (2020). *EMDR terapisi teknikleri ile acı anıları silmek*. Feyzal Gülfidan: Çev.Ed). (12. Baskı). İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık.

Sholt, M. & Gavron, T. (2006). Therapeutic qualities of clay-work in art therapy and psychotherapy: a review. Art therapy: *Journal of the American Art Therapy Association*, 23:66-72

Temel, F&İmir, M. (2010). *Erken çocukluk eğitiminde yaklaşımlar ve programlar*. İstanbul üniversitesi. Açık ve uzaktan eğitim fakültesi yayınları. Retrived from: http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/cocukgelisimilisans_ao/erkencocuklukeyvp.pdf.

Tüfekçioğlu, U. (2008). *Okul Öncesi Eğitimde Oyun ve Önemi*. U. Tüfekçioğlu (ed.), Çocukta Oyun Gelişimi, Beden Eğitimi ve Oyun Öğretimi İçinde. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Ünlüer, E. (2010). *Yaratıcılık süreci ve okul öncesi döneme yönelik yaratıcı sorun çözme teknikleri*. E. Ç. Öncü (Ed.). Erken çocukluk döneminde yaratıcılık ve geliştirilmesi. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 175-190.

Waller, D. (2016) Art Therapy for Children: How It Leads to Change. Goldsmiths College, UK. *Clinical Child Psychology and Psychiatry* Copyright © 2006 SAGE Publications (London,Thousand Oaks and New Delhi) Vol 11(2): 271–282. DOI: 10.1177/1359104506061419

Winnicott DW (1998). *Oyun ve gerçeklik*, İstanbul: Metis Ötekini Dinlemek Yayınları , S:10-11,.

Yıldız, F. Ü&Şener, T. (2016). *Okul öncesi dönemde yaratıcılık eğitimi* (3. Baskı) Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.